

ACADEMIA ROMANA.

APULUM, ALBA-IULIA, BELGRAD

IN
TRANSILVANIA.

STUDIU

DE

BCU Cluj / Central University Library Cluj

GEORGE BARIȚIU

Membru al Academiei Române.

EXTRASŪ DIN ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE, SERIA II, TOM. VIII, SECT. II.
MEMORII ȘI NOTIȚE.

BUCURESCI

TIPOGRAFIA ACADEMIEI ROMÂNE

1887.

Pretulŭ 30 Bani.

ACADEMIA ROMANA.

APULUM, ALBA-IULIA, BELGRAD

IN
TRANSILVANIA.

STUDIU

DE

BCU Cluj / Central University Library Cluj
GEORGE BARITIU

Membru alu Academiei Romane.

EXTRASU DIN ANALELE ACADEMIEI ROMANE, SERIA II, TOM. VIII, SECT. II.
MEMORII SI NOTITE.

BUCURESCI

TIPOGRAFIA ACADEMIEI ROMANE

1887.

APULUM, ALBA-IULIA, BELGRADU

ÎN

TRANSILVANIA.

STUDIŪ

DE

GEORGE BARIȚIU

Membru alŭ Academiei române

Ședința de la 2 Aprilie 1886

Apulum, Alba-Iulia, Belgrad sunt trei numiri ale aceleiași cetăți fortificate din marele principatŭ alŭ Transilvaniei. În decursul acestuși studiŭ scurtŭ și, cum amŭ dice, fragmentarŭ vomŭ afla, că aceeași cetate mai este cunoscută locuitorilorŭ țerei sub alte patru numiri, *Alba Carolina, Weissenburg, Gyula-Fejérvár* și *Károly-Fejérvár*.

I. Înainte de a intra în tratarea materiei ce mŭ-am alesŭ astădată, am fostŭ silitŭ să permitŭ diversele nomenclaturŭ ale aceleiași localități, pentru ca să potă evita ori cine confuziunea ce se nasce în toate țerile poliglote și cu atâtŭ mai vârtosŭ în geografia și topografia Transilvaniei din mulțimea nomenclaturilorŭ care se dau în casuri nenumărate acelorași localități, regiuni, districte, munți, văi, riuri ș. a., precum observasemŭ înainte cu câți-va ani într'unŭ altŭ studiŭ alŭ meu de aceeași natură (1).

Scopulŭ meu însă la loculŭ acesta este cu totulŭ altulŭ: îmi voiŭ permite adecă, cu voia domnilorŭ colegi din Academia română, să relevzŭ după putință importanța istorică a unei cetăți fundate mai întâiŭ de către împăratulŭ Traianŭ, înălțată sub domnia Romei la rangulŭ aprópe alătura cu capitala Daciei, Sarmisegetusa sau Ulpia

(1) A se vedé Analele Societăței Academice din 1871—2 și Transilvania 1872, cum și geografiele țerei Ardélului scrise înainte de anulŭ 1867.

Traiană, dară mai fericită decât aceea în acelă înțeles, că udne Ulpia Traiană, cădută fórte de multă în ruine, a făcută locū numa, la vre-o dece sate și cătune pe teritoriulū sēū, din contra Apulum, prefăcutū și elū de repețite orī în ruine în cursū ca de cincī-spredece vécuri, totū de atâtea orī s'a restauratū din noū, totū ca municipiū fortificatū mai bine saū mai răū, până în đioa de astă-đi, când sub o numire când sub alta, însă așa, că cu numele lui sunt legate prin tóte timpurile și epocele seriī lungi de evenimente care aū decisū în casuri nenumărate asupra sórtei tuturorū locuitorilorū țerei, a cărei capitală fusese acéstă cetate de la 1542 până la venirea Transilvaniei sub domnia ilustrei dinastii de Habsburg.

Regiunea. — Călătorulū străinū care, venindū cu trenulū de către Arad și trecēndū pe lângă moșiile d-lorū Mocioni de la Bulciu și Capalnașū, va intra în Transilvania pe la Zam, care înainte fusese domeniū alū altui proprietarū românū anume Vasilie Nopcea, înaintāndū totū preste frumoșele sesuri ale Mureșului, când va trece podulū la satulū Orda, să scie că a intratū pe teritoriulū stravechei cetăți romane, care se întindea din țermiū Mureșului pe distanța întregă până sub murei fortificațiunilorū de astăđi și pe totū teritoriulū cătū cuprinde orașulū locuitū de provinciali, iară după unii archeologi periferia acelui municipiū cuprindea preste unū miliariū saū 5 stadii romane □.

Străinii cari își iaū ostenēla de a călători prin alte țeri, visitāndū și Transilvania în mai multe părți ale ei și făcēndū comparațiunei află o mulțime de regiuni ale ei totū atātū de frumoșe și încāntătoare, ca și cele mai minunate părți ale Elveției. Înțelegemū aceste frumuseți cu aplicare la darurile naturei, nu și la cele produse de mână omenesci. Punctulū pe care-lū alesese Traianū la Mureșū pentru întemeierea unui municipiū și a unei colonii latine este unulū din cele mai frumoșe ale țerei. În față curge Mureșulū care, dacă, de la punctulū acesta arū fi regulatū, arū putē purta pe spatele sale și vapóre mai mici, precum pórtă luntri saū caice încārcate cu sare. De a lungulū rīului șesū largū din cele mai fer-

tile; imediatu de lângă cetate se încep muniți apusenți, care se înalță gradat pe distanță de câte-va miliare până în regiunile cele bogate în mine de aur, de argint, de metale nenobile și de minerale diverse.

Aici a fostu situat Apulum, alu cărui nume s'a mai conservat astăzi în graiul poporului numai prin numirea ce dă elu rîului *Ampoiu* (latinesce *Apullus*) ce curge printre muniți de către orașelul Zlatna până în șes, unde se varsă în Mureș. Pe acestu rîu se crede că l'a înțeles și Ovidiu când a scris :

Danubiusque rapax et Dacicus orbe remoto Apullus.

Așa se pare că Ovidiu și pôte cu elu alți Romani din timpul lui Octavianu Augustu apucase a-și câștiga și unele cunoștințe topografice din Dacia centrală, căci adecă rîlu Ampoiu nici de cum nu se numără între rîurile mai mari și principale ale Transilvaniei cum sunt Mureșul, Oltul, două Someșuri, Crișul, două Târnavе, Arieșul, Streiul, și totuși Ovidiu îl numesce ca și cum aru fi voit să-i dea nu știu ce importanță.

Apulum sub domnia Romei. — Archeologii noștri au cu totul alte probe tari și numeroase despre existența înfloritoare a municipiului și a coloniei latine *Apulum* decât aru fi unu simplu versurelu alu lui Ovidiu. Francesul de Gerando, care înainte cu vre-o 45 de ani se așezase în Transilvania și se căsătorise în familia Graffloru Teleki, după ce făcuse studii archeologice și etnografice destul de serioase în noua sa patrie, în opul său intitulat «*La Transilvanie*» țice, în partea I, c. 1, că atâtea resturi (monumente) de ale Romei nu pot produce nici Galia, nici Hispania, nici chiar Italia câte au rămas în Dacia.

Ladislau (Vlad) Kővári, unul din cei mai serioși archeologi maghiari, în cartea sa intitulată «*Monumentele de arhitectură ale Transilvaniei*» (1) începe introducțiunea sa cu această sentență :

«*Transilvania este unu museu bogat, însă necunoscut.*»

Acastă sentență se pôte aplica cu totu dreptul și la ruinele co-

(1) Erdély építészeti emlékei irta Kővári László. 30 fametszvényvel. Erdély régiségei második bővített kiadás. Kolozsvárt 1866. Kiadja Stein I. Muzeum egyleti könyvtár. 8°, pp. 331.

loniei Apulum, pe care astăzi se vedu aşezate alte localităţi. Cu toate acestea din miile de monumente, inscripţiuni şi alte resturi ale gloriei sale au scăpatu numai atâtea din perire, câte ne sunt de ajunsu ca să probămū mai pe sus de ori ce îndoială, că Apulum, atâtū ca municipiū câtū şi ca colonie, a fostū situatū la Mureşū tocmai pe teritoriulū descrisū mai în sus. O corabie încărcată numai cu monumente şi inscripţiuni adunate, din ordinulū Impăratulū Carol VI în anulū 1723, cu mare diligenţă şi grije de către contele Ariosti, s'a cufundatū la Seghedin spre dauna mare a sciinţei; după ce însă contele Ariosti adunase monumente nespūsū de multe, o parte mare din acelea totū au ajunsū la Viena, unde se potū vedé aşezate în pereţii bibliotecei. De almintrele Ariosti apucase a decopia celū puţinū inscripţiunile(1). De atunci s'au deşteptatū abia şi câţi-va bărbaţi dintre fiii patriei, cari s'au pusū pe studii archeologice, pe adunare de monumente şi inscripţiuni. Multū mai înainte, adecă pe la 1549 adunase şi Verantiu, în zilele împăratulū Ferdinand, vre-o 200 de inscripţiuni antice din Transilvania. Impărătesa Maria Teresia pusese pe br. Hohenhausen ca să adune din acéstă ţeră nu numai inscripţiuni ci şi alte obiecte antice de valóre istorică. De aci înainte colecţiunile câte au urmatū de la Seivert încóce până la archeologii din zilele nóstre, precum parochulū evangelicū Ackner, comitele Iosifū Kemény, br. dr. I. F. Neigebaur prusianulū(2), profesorulū C. Torma, apoi museulū din Cluşū, începuturile de colecţiuni la Deva şi la Temişóra, încă şi la Blajū, toate acestea sunt pe cale de a îmmulţi materialulū istoricū peste totū, a revërsa lumina dorită şi preste cele d'întăiū vécuri ale vieţei coloniilorū latine în Dacia, între care Apulum ocupa unū locū din cele mai de frunte.

Sus-citatulū Neigebaur a concentratū în cartea sa toate inscripţiunile din Dacia pe câte a pututū pune mâna până în anulū 1850. Până când se va mai afla unū altū archeologū, care să nu-şi pregete a publica într'unū singurū opū încă şi monumentele câte s'au mai descoperitū în Dacia şi anume în Transilvania, pentru ca amicii

(1) Inscrizioni antiche trovate e raccolte a le rovine della Transilvania l'anno MDCCXXXIII.

(2) Dr. I. F. Neigebaur, Kronstadt 1851.

cercetărilor istorice să se p⁷oată folosi de ele mai ușor și să nu fie siliți a perde timpul vieții călătorind de la un muzeu la altul, colecțiunea lui Neigebaur, la care a recurs și un Mommsen, rămâne și pentru noi o prea bună călăusă. Așa dară

Despre existența coloniei Apulum pe teritoriul unde se vede situată astăzi și Alba-Iulia, mărturisesc inscripțiunile culese de Neigebaur pe paginile 124 până la 166. A le reproduce și la locul acesta pe toate cred că ar fi de prisos, după ce colecțiunea desu citată poate fi consultată de către oricine.

Că *colonia* Apulum a fost tot-odată și *Municipium*, care s'a bucurat de drepturi mari și frumoase, despre acesta mărturisesc până acuma inscripțiunile sculptate pe monumente de marmoră, înregistrate la Neigebaur sub N-rii 132, 44; 153, 209; 159, 256. Pe acestea două din urmă, adică 153, 209 și 159, 256 Apulum e numit «MVN. SEPT. APVL» adică *Municipium Septimum Apulum*.

T⁷oate acestea monumente cu inscripțiuni s'a⁷u aflat pe teritoriul dintre Murășu și Alba-Iulia. Central University Library Cluj

In cât pentru pozițiunea politică a acestei colonii în provincia Dacia și în stat, ne spun totu inscripțiunile, că ea avea funcționari de rang după norma capitalei și a celor mai renumite colonii din imperiu, precum Duumviri, Decuriones, Aediles, Quaestores etc. Așa se descoperiră între altele câte-va monumente cu inscripțiuni, precum de exemplu :

C. Iul. Valens II. Vir. Col. Apul.

C. Pomp. Fuscus II Vir. Col. Apul.

P. Aelius Rufinus. Dec. Mun. et. Patronus Coll. Fabrum Col. Apul.

C. Sinnius Anicetus. Dec. Col. Sar. Patron. Col. Fabr. Mun. Sept. Apul.

T. Laelius Q(uaestor). Col. Apul.

Garnisóna saă cu termen militară romană Praesidium in Colonia Apulum. Până acum s'a⁷u adeverit din inscripțiuni, că în partea Daciei unde a fost Apulum se afla sub domnia Romei garnisóne din două legiuni *Legio V. Macedonica et Legio XIII Gemina*, precum și unele *Alae* (de călărime) și *Cohortes* auxiliare din țprue străine de

8
ale așa numiților *Socii* și mai din urmă alte legiuni curată romane, după cum cerea împrejurările; dară inscripțiunile care mărturisesc despre numitele două legiuni întregi (câte 10 mii și mai mulți într-o legiune) sunt nenumărate. Se vede că în Apulum au stat mai totu *cohorti* (batalioane?) din legiunea *XIII gemina*, căci despre acesta se vedu la Neigebaur într'o singură grupă șese inscripțiuni aflate totu în ruinele de la Apulum.

Adăogămū la inscripțiuni de pre monumente mulțimea mare de cărămiđi romane însemnate cu Leg. XIII G, sau vre-o cohorte de ale ei, din care o parte bună scósă totu din ruinele de la Apulum ne convinge și mai multu că la acéstă colonie au statu decimii de ani trupe din legiunea *XIII gemina*, cum și din *Alae* (escadrone?) și cohorti auxiliare, din care câte-va erau alăturate la acea legiune.

Iosefū Vass, călugărū piaristū, fostū profesorū la Clușū, în cartea sa intitulată *Transilvania sub Romanii* (1), după mai mulți autori citați de elū la p. 122—124, patru aripe (*Alae*) de călăreți și vre-o nouē (9) cohorti auxiliare de pedestrime au fostu alăturate totu la leg. XIII. Intre acestea se vedu și una *Ala* civium Romanorum, 1 siliana, una *Cohors III* civium Romanorum, prin urmare adevărați cetățeni ai Romei, și *Cohors II et IV Hispanorum ex Legione VI Hispanorum*.

Precum în ruinele altorū coloniū din Dacia centrală, așa în cele de la Apulum și până sus în munții apusenii spre Auraria se află și urmele de profesioniști mititari, care își aveau *Colegiile* și *Patronii* lorū, precum era collegium *Fabrorum* (faurii și geometrii), *Dendrophorerum* (arhitecți, lemnari, sau, cum le mai dicu, dulgheri și bărdași), *Centonarium*, sau ceea ce numimū astă-đi cusători, croitori, călțunari etc., liferanți de vestminte pentru armată.

Nume de comandanți superiori, precum *Legati et Praefecti*, cum și câți-va mai după aceștia s'au aflatu până în 1863 în numărū de

(1) Erdély a Romaiak alatt. Kutjök nyomán. Irta Vass Iozsef, kegyes szerzetbeli Aldor, gymnasiumi tanar, s a magyar tudományos akademia levelező tagja. Kolozsvart 1863. Carte scrisă cu mare diligență și erudițiune, ea însă abundă în conclusiuni logice imposibile la care s'au redusū ura sa ce purta contra absolutismului austriacū de înainte dualismului și une ori ura contra Românilorū.

44, din care vre-o 14 aŭ fostŭ Legati sau Praefecti Leg. XIII Gem.

Cultulŭ religiosŭ exercitatŭ și reprezentatŭ în colonia și în Municipiulŭ Apulum. — Este cunoscutŭ, cã ori unde aŭ strãbãtutŭ Romanii cu armele lorŭ și aŭ întemeiatŭ coloniã, aŭ dusŭ cu sine divinitãțile și cultulŭ lorŭ, pentru care aŭ înãlțatŭ temple mãrețe, aŭ fostŭ însã multŭ mai toleranți decãt ca prin introducerea cultuluiŭ lorŭ sã voescã a extermina de a dreptulŭ religiunile altorŭ popore, de și, în prea multe casuri, mai absurde și decãt multe superstițiuni eline și romane. Se pare însã cã Romanii s'aŭ încrețutŭ multŭ în pompa relativã fôrte mare cu care se executa la ei ritulŭ prescrișŭ pentru câte-va divinitãți, precum și în împrejurarea, cã oficiile principale bisericesci, cum s'arŭ ñice în limba christianã, erau întrunite în aceleași persone de rangŭ înaltŭ profanŭ, precum cu consulatulŭ și mai târziu cu persona imperatorilorŭ (Pontifex Maximus etc.); altorŭ le schimbauŭ aceleași persone, astã-ñi consules, preste unŭ anŭ pontifices etc.

Dupã archeologiã ardelenã și unii strãini, cu toții vre-o șapte inși, citați de cãtre sus numitulŭ scriitorŭ Ios. Vass (pag. 130—131), în Dacia s'aŭ aflatŭ pãnã acuma urme sigure de cultulŭ urmãtorilorŭ *Dii consentes* sau *Dii majorum gentium*:

Jupiter, Neptunus, Vulcanus, Apollo, Mars, Mercurius, Juno, Minerva, Vesta, Ceres, Diana, Venus.

Dintre divinitãțile de a doua clasã sau *Dii minorum gentium*, semiței și geni, prin care s'aŭ personificatŭ ideii și pasiuni, se aflã totŭ în acea parte a Daciei adecã în Transilvania urme fôrte multe și se totŭ mai descopere neîncetatŭ mai în tôte pãrțile țerei, iarã cele consemnate la Bartalis, Ackner, Neigebaur și Carol Torma apropie numãrulŭ de patru-ñeci, ca inscripțiuni, ca statue, altare și sub alte forme. Din tôte acelea s'aŭ descoperitŭ mai multe chiar în Apulum. Așa de ex.: în biblioteca episcopiei romano-catolice din Alba-Iulia (fostŭ Apulum), între alte obiecte archeologice romane, se potŭ vedã patru *reliefe* relative la cultulŭ divinitãței *Mithras* sau *Sórele*, fie-care cu inscripțiunea DEO INVICTO MITRAE. În cãtŭ pentru cultulŭ lui Mithras se vedŭ în miculŭ museu de la Deva

10
câte-va obiecte descoperite de curându și foarte interesante, care ne ajută să pătrundem în câtu-va chiar în misterele acelu cultu.

Acelea divinități de diverse categorii avându-și fie-care cultul lor, urma firesce ca să aibă și miniștri ai cultului. În Apulum s'aau aflatu inscripțiuni pe monumente pentru Pontifices, Augures, Flamines, adecă miniștrii cei mai de frunte ai cultului politeist, de unde se pôte judeca și mai bine marea importanță a acelei colonii. Așa vedem trecuți în colecțiunile archeologice:

C. Iulius Metrobitanus, sacer Dei ejusdem (Aesculapii) Pontifex QQ. II. vir Col. Apul.

L. Ael. Lupus EQ. R. Pontif. et II. Viral. (Coloniae Apulensis.)

Q. R. F. C. Num. Certus. EQ. Rom. Augur. Col. Apul.

Ael. Iulianus. Aug. Col. Apul.

P. Aelius. P. F. Fab. Augur. Dec. Mun. Apul.

Tib. Cl. Rufus. Dec. Col. et Flam. Mun. Apul.

M. Munatius cum Balbino. Quaestionum Causarumque Iudex.

Flam. Dial. Mun. Col. Apul.

P. Ael. Iulian, EQ. R. Flam. et II. Viral. Col. Apul.

Câte nume și titule de ai ministrilor cultului politeist aru mai eși la lumină, dacă ar fi cu puțință a se desgropa vre odată măcar unele părți mai ridicate ale necropolelor (cimiterielor) acestei și ale altor colonii de ale Romei în Dacia.

Din aceste optu și din alte 13 monumente de ale capilor cultului religios alu Romei aflate în ruinele altor colonii, precum *Sarmiz*, *Paralissum*, *Salinae*, *Napoca*, *Colonia Dac.* etc. învățăm, că aceia erau aleși sau denumiți mai totu din familii de frunte de ale Romei și că cei mai mulți erau investiți tot-odată și cu funcțiuni civile și militare importante. Din numărul și rangul înaltu al celor scoși la lumină din ruinele de la Apulum cutezăm tot-odată a încheia cu cea mai mare probabilitate, că acea colonie a fostu foarte întinsă, impoporată preste totu cu elemente latine, care ținea tare la cultul religios alu Romei, pentru că în casu contrariu nu se pricepe, cum locuitorii aru fi fostu în stare să înalțe atâtea temple, basilice și oratorie și cum se întreținea atâți popi și sacrificiul câți trebuie să presupunem că aau fostu în colonii ca și Apulum,

unde în fruntea cultului aș stată Pontifices, Augures, Flamines etc. Că locuitorii care țineaă la acelă cultă și vorbiaă limba Lațului s'aă înmulțitū în proporțuni considerabile îndată în primele decade ale colonisărei, ne convingemū încă și din alte date sigure istorice pe care nu le pôte trage nimeni la îndoială. Îndată după prefacerea Daciei în provincie romană, încă sub Traianū, s'aă așternutū într'insa cele mai minunate drumuri; în munții de la Apulum spre apusū s'aă lucrătū cu adevărata sete de aurū prin multe mi de omeni la minele cele bogate; agricultura, industria și comerțul aș luatū ca prin farmecū unū avintū necunoscutū până în acea epocă, și s'a continuatū cu acestea așa, în câtū după unū periodū ore-care țera s'a pututū numi cu totū dreptulū *Dacia felix*. Înmulțindu-se tare populațiunea, guvernulū s'a vędutū îndemnatū a întemeia curândū totū pe valea Mureșului fôrte aprôpe de Apulum colonia *Hydata*, în regiunea în care se vędū astă-đi numai sate ca *Gioagiulū* cu ape minerale folosite de Romani, și alte câte-va comune tôte românesci.

Cumpănindū bine datele acestea istorice și altele multe care n'aă locū în acestū studiū fôrte scurtū, nu se va mai mira nimeni observândū, că larga vale a Mureșului pe ambele părți și munții situați de a lungulū, de a drépta Mureșului până dincolo unde se începū șesurile Aradului și ale Banatului, aș populațiune în partea lorū cea mai mare numai românescă, iară elementele neromane aparū pe teritoriulū acela numai ca nisce oase saă insule mici.

Apulum «Colonia Nova» — La Neigebaur se vede, sub nr. 126, 9, copia unei inscripțiuni din ăilele împăratului *Decius* (249—251 d. Chr.) în care Apulum se numesce *Colonia nova*. Unii archeologi, cu Bartalis în frunte, sunt de părere, că în ăilele lui *Caracalla* (211—217) Goții, străbătândū în Dacia, arū fi prefăcutū și Apulum în ruine, că însă Decius l'arū fi restauratū, de unde apoi i s'arū fi datū titlulū de *Colonia nova*. Se pôte și așa ceva, numai cât apărătorii acestei opinii până acuma n'aă temeiuri de ajunsū pentru ca să ne convingă. Fie însă cum va fi, atâta remâne adevăritū pe deplinū, că Apulum, fiindū situatū la unū locū alesū cu mare înțelepciune și prevedere, a fostū și a

perseverată a fi una din coloniile cele mai de frunte ale Romei. Ea a putut fi devastată de către Goți și de alți barbari, cum și prefăcută în ruine, precum s'a întâmplat, se mai întâmplă și pînă în zilele noastre într'unu modu său altul cu multe comune mari, cu cetăți și fortificațiuni; dară locul, împregiurimea, importanța strategică în capul vălei munților metalici, cum și cea economică și comercială de lângă Mureșu nu a fostu Goților și nu va fi nici o putere omenescă în stare să i-o schimbe vreodată. Numele Apulum a dispărut din graiul locuitorilor, dară descendenții acelei colonii aș remas și aș perseverat pe același teritoriu ca prin o minune dumnezească în numărul forțe considerabile, cu aceeași limbă a coloniei modificată *numai în câțva* prin influința firască ce aș putut avea asupra ei 1600 de ani trecuți de la primele invasiuni și migrațiuni barbare, în care periodu lungu aș dispărut de pre același teritoriu nenumărate alte popore cu nume și fără nume, ne lăsându nici cea mai neînsemnată urma de existența lor, nici din limbile lor, nici în fapte memorabile și cu *atât* mai puțin monumente iscrise sau măcar altele formate din metale ori din altu materialu solidu, cu esecțiune numai de la secolul al 13-lea încóce, de când totu se mai vedu cetăți și fortificațiuni așezate pe ruinele edificiilor monumentale ale Romanilor.

Pe lungul periodu de ani 900 computați de la 300 pînă la 1200 în istoria Daciei mai domnesce pînă astă-zi o tristă întunecime, prin care străbate numai ici coala câte o rață de lumină, care și ea adesea ne seduce sub forma de tradițiune, de cântec misterios, sau de câte o ruină, a cărei origine este forțe problematică pentru adevăratul istoricu decisu a se apăra din resputeri de coniecturi și ipoteze visătoare. În cât pentru partea Daciei cunoscută în geografia modernă sub nume de *Transilvania* sau *Ardélü*, ung. *Erdély*, germ. *Siebenbürgen*, archeologii nepreocupați de tendențe străine de problema istoricului aș reușit pînă acum a scóte la lumină și a constata unu mare adevăr, că adevă: *Maș tóte orașele și cetățile maș mari și maș mici, fortificate sau deschise, situate în Transilvania, sunt puse pe ruinele cetăților, municipielor, castrelor stative, turnu-*

rilor și fortificațiilor zidite de către coloniștii și legionarii Romei iară la altele s'au întrebuințat chiar și materialul de zid, petri și cărămiți scose din edificiele monumentale ale coloniilor Romei.

Intocmai așa s'a întâmplat și cu ruinele municipiului Apulum, cu acea diferență mare, că cei care au întemeiat acolo candva *Cetatea albă*, numită în limba slavă *Belgrad*, iară mai apoi *Alba-Iulia*, ne înțelegându nimic sau foarte puțin din cerințele și operele civilizației antice ale lumii romane, în loc de a conserva încă edificiele publice și anume templele și basilicele, a le pune în serviciul christianismului, dacă cumva au fost christiani, ei mai virtos le-au ruinat, unii din fanatism, alții din nesciință barbară, precum se mai întâmplă pe alocurea până în ziua de astăzi.

II. De unde-și luase Apulum numele de Belgrad și de Alba-Iulia?

La întrebarea acesta nu scie da nimeni nici un răspuns care să merite a fi luat în considerațiune de către istoricii serioși. Un singur lucru îl scie totă lumea, că adevărat popoarele s'au dedată a numi *Cetate albă* toate cetățile fortificate și din întâmplare văruiate cu var, prin urmare albe; de aici vine că popoarele slave numesc, fie-care după dialectele lor, multe cetăți Belgrad, Bolgrad, Bielograd etc.; totu așa în latinitatea evului mediu adoptată ca limbă diplomatică a Ungariei avem Alba regalis, odinioară loc de încoronare și de alte solemnități mari; Belgrad din Serbia se numește Alba graeca, iară cel din Transilvania Alba-Iulia. Mai avem și comune numite Biserica albă.

Dară de unde s'a numit Apulum *Iulia*? Scriitorii maghiari țin la o tradițiune orbă, totu așa de copilărescă ca și a lui Dragoș cu căjelușa numită Moldova, că adevărat ducele maghiar anume Giula, pe care Maghiarilor le place a-l traduce cu lat. Iulius, venind în Ardél, ar fi dat peste ruinele de la Apulum, preste care crescuse pădure desă, pe care punându să o taie, a zidit acolo cetate nouă, pe care a numit-o pe unguresce Gyulaféjervár = Alba Iulia. Bonfiniu nu-și pregetase a releva și el această fabulă (Decade I libro XI) pentru ca să aibă ce pune în locul vre-unui document istoric

ce-î lipsia cu totul în casul acesta. De aci încolo fabula se propagă mereu pînă ce fu discutată și în «Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde» (Neue Folge II). Mai în scurtă, pînă astăzi nu scie nimeni de unde-și luase Apulum numele de Iulia. Acésta nesciință însă nu ne va ține în loc pentru ca să nu scótem căte ceva și din monografia Albei Iuliei, cu atăt mai vîrtos, că acésta cetate a fost în curs de mai multe vécuri nu numai capitala celui mai mare comitat (județ, district) al Transilvaniei, ci și reședința unui *episcop* romano-catolic latin, investit cu multe și mari prerogative cum și reședința unui *mitropolit* de rit grec oriental, prin urmare loc de luptă religioasă cu atăt mai tragică și fatală între cele două rituri latin și grec, spre dauna cea mai cumplită a țerei și mai ales a poporului românesc din Ardél și din Ungaria. Mai târziu Alba Iulia ajunsese a fi și capitala țerei și reședința domnitorilor, precum vom vedea mai la vale.

Date istorice din și despre Alba-Iulia. — Istoria episcopiei latine, numite în limba oficiasă Episcopia Transilvaniei, se află scrisă bine rău, publicată în limba maghiară pe la anul 1864.

Istoria mitropoliei greco-orientale românesce din Transilvania mai este încă în légăn, pînă ce se va afla cine-va, când-va, măcar pe la finea acestui secol, ca, ridicând-o de acolo, să-î dea piciore sănătose.

În anul 1242 Alba-Iulia fusese devastată de către Tătari cu atăta sêlbătăcie, în cât bietul canonic Rogerius de la Oradea mare, scăpat ca prin urechile acului preste munți și codri pînă la Alba, aș aflat acolo numai ruine și oseminte de ómeni.

În anul 1277 Sașii, cari pe atunci trăiau în hostilitate mare cu episcopul și cu capitulul de canonici, comandați de comitele lor Alard, năvălind în 21 Februarie asupra Albei Iuliei pe timpul serviciului dumnezeesc, aș omorit pe preoți și pe mulțime de popor devastând totă odată localitatea.

Aceste două evenimente ne dau să pricepem, că Alba-Iulia în vécul al 13-lea încă nu apucase a se bucura de nu sci ce fortificațiuni ca să pótă fi apărată cu óre-și care succes. Se vede

însă că aceeași localitate mai târziu totu a fostu în câțva fortificată, pentru că, după ce aristocrații ardeleni rebeliseră contra regelui Matia Corvinu, acesta în 1469 a datu ordinu ca muri cetăței să fie dărîmați. După răsboiulu celu sêlbaticu civilu din 1514 sub comanda căpitanulu secuîu (maghiarû) George Dozsa, sub cuvîntu că poporațiunea rurală să fie ținută în frică și respectu, din ordinulu molaticulu rege Vladu, muri cetăței s'au rēstauratû așa de bine în câtu la anul 1550 au pututu susține împresurarea cu 20 mii de ostași ai lui *Martinuzzi*, carele bătuse cetatea cu scopu ca să scôtă de acolo pe nefericita regină *Isabella*. După aceea Alba-Iulia mai fusese bombardată de repețite ori și stricată rēu, în câtu principele *Gebrielu Bethlen* s'a vędutu îndemnatu a o repara pe la 1627, însă numai în mēsură în care a voitû aristocrația țerei, căreia nu plăcea ca principele să locuiască în vre-o cetate fortificată bine.

Urmarea acelei lenevirî a feudaliloru a fostu, că d. ex. : Michaiu vodă Vitezulu, în 1 Novembre 1599, a pututu intra cu triumfû în Alba-Iulia fără nici o rezistență din partea cui-va, iară apoi în 10 Iuliu 1600 a convocatû totu acolo dieta, care a depusû jurămîntulu de supunere homagială în numele țerei.

Totu din cauza negrijei bărbaților de statû pentru o fortificare serioasă s'a întîmplatû că în anul 1658, când cu nebuniile lui George Rákoczi II, Tătariî au ocupatû fără mare greutate Alba-Iulia și au devastat'o tătăresce cu sabie și cu focu; iară în 1661 Ali Pașa cu Turciî sêi a dat'o din nou pradă barbariloru. Cetatea s'a mai reparatû în câțva sub domnia lui Mihailu Apafi; departe însă de a fi adusă la nivela fortificațiuniloru din acea epocă, ea a rēmasû totu cu bastilele ruinate și cu șanțurile dărîmate, așa câtu pe la 1703 nu s'a pututu apēra nici măcar în contra curuților lui Franciscu Rákoczi.

Fortăreța de la Alba-Iulia, așa cum fusese ea așezată pe înălțimea de către apusû, a fostu zidită și scosă din fundamentele străvechiulu Apulum alu Romaniloru.— Despre acēsta mărturisescû chronicariî ardeleni din véculu alu 17-lea, și după dînșii cunoscutulu istoricû

¹⁶ Wolfgangus (Lupulă) Bethlen în tomă V ală istoriei sale scrise latinesce. Fortăreța Iulia avuse figura pătrată, adecă ca și *Castra* de odinióră, iar în véculă ală 16-lea împăratulă Ferdinand I a pusă o impresóre cu șanțurilă saă valurilă afunde, dară n'a apucată a le termina, și abia sub Gabrielă Bethlen s'a mai continuată cu săparea loră, însă totă fără resultată definitivă. Nu se scie de unde aă voită, restauratörilă cetăței să derive apa în șanțurile făcute sus pe delurilă afară numai dacă cum-va voră fi reflectată la vechiulă *aquaeductulă* ală Romaniloră cu scopă de a-lă restaura și pe acela.

Cetatea Iulia avuse numai două porți, una de cătră răsărită numită a S. George, de asupra căreia se vede așezată o petró monumentală, pe care erau înfășoșatilă Romulus și Remus cum sugă la lupóică. Sémănă fórte, că și acea petró fusese scósă óre-când tot din ruinele vechiulă Apulum și pusă d'asupra porței făcute de ună altă poporă. A doua pórtă era pusă spre apusă în față cu comuna civilă care odinióră era situată în acea regiune. Acéstă pórtă se numia a lui Michailă Archangelului.

III. *Alba-Iulia prefăcută în Alba-Carolina.*

După scóterea Turciloră din propria Ungarie, dînșilă, în urma tractatului de la Carloviț, încă totă mai șinură Banatulă până la anulă 1716. În aceeași epocă maiortatea ungurimeilă căuta mijlócele cele mai culezate pentru ca să scuture domnia casei de Habsburg. Partida lui Tökölyi și a lui Rákoczi nici-odată n'a încetată a lucra spre acelă scopă în Ungaria și Transilvania; și, după cum credă eă, nu va înceta nici odinióră, de ară scii măcar că face *va-banque* pentru totă-d'auna. Răsboiulă antidinastică începută în anulă 1704 se curmase abia cu mare greutate după optă anilă, în 1712. Atuncilă curtea imperială din Viena începă a căuta seriosă la mijlóce spre a-și asigura domnia Transilvaniei, care ea în sine-și a fostă considerată totă-d'auna ca o cetate vastă și formidabilă. Intre alte măsurilă luate, s'a decisă și zidirea unei cetăți fortificate cu atăta sciință și artă, precum nu se mai afla nici una pe teritoriulă acestuilă principată. Se învoiră ca cetatea nóuă să se ridice acolo unde era Alba-Iulia. Spre a se da

planului caracteru legalu s'a convocatü dieta țerei, care în anulü 1713 decise în principiü fortificarea, votându spre același scopü și suma de 54 mii florinü, cum și materialulü de lemnärie din partea țerei.

Intre acestea genialulü generalü *Eugeniu* duce de Savoia și terörea Turcilorü preparase planulü cetäței fortificate conformü doctri-nelorü de fortificațiune din acea epocä, iarä cu executarea fu însär-cinatü inginerulü germanü *Weiss*. Generalulü *Steinville*, comandantulü supremü alü trupelorü din Transilvania, după aceea și acelorü din Oltenia, i s'a încredințatü inspectiunea și controla preste lucräri.

Subü conducerea acestorü bărbați militari se luarä înainte de töte mai alesü douë mäsuri radicale. Fortificațiunea veche Iulia fu dărîmatä din fundamentü, ca, dacä se pöte, sä nu i se mai cunöscä nici loculü unde fusese. În același timpü comuna civilä (orașulü, opidulü), situatä pänä atunci spre apusü, fu prefäcutä în ruine și locuitorii forțați a se strämuta în regiunea de către räsäritü și a-și face case pe locuri destulü de hältöse, acolo unde se aflä situatü și în zilele nöstre orașelulü cunoscutü sub Cnume de Belgrad sau Alba-Iulia, locuitü de coloniștii recrutați succesive din vre-o cinci rase de ömeni, Romäni, Sërbü, Maghiari, Germani și Jidovi mai mulți decät ori unde în Ardëlü; așa în cätü de aci se pöte esplica și lipsa de simpatii și cohesiune între locuitorii acelei comune orașene.

Edificiile cum amü dice istorice, ca biserica catedralä romano-catholicä, reședința și alte puține aü rëmasü cruțate; reședința însă a mitropolitulü gr.-or. românü, cu töte apertențele sale, a fostü nimicitä din causä cä linia nouä de fortificațiune avea sä trecä dreptü prin acea reședință, precum s'a și întâmplatü. Ca desdaunare s'au scosü ochii clerulü românescü cu câte-va mișöre, cu care s'a ziditü într'o margine a orașului nou o bisericuță și câte-va chilü călugä-resci förte strîmte, după ce și din acea sumä micä o parte de banü se defraudase. Clerulü însă avuse mari temeuri ca sä tacä la acea catastrofä care-lü atinsese förte de apröpe. De o parte tocma în acei anü Impëratulü făcuse clerulü donațiune de douë moși ale statulü, din alü cărorü venitü sä-și facä airea reședință, mănăstire, seminariü pentru clerici, fonduri pentru coperirea nenumăratelorü sale lipse;

de altă parte același cler se putea consola cu împregiurarea, că dacă i s'a dărîmată mitropolia, celă puțină a scăpată de robia calvinescă, care tocma în Alba-Iulia fusese mare și tare, în cătă tocma acolo protopopi românesce aduceau în sinódele loră pe episcopi (superintendenții) calvini cu lectica pe umerii loră ca pe paralițici, pentru ca să ocupe scaunulă presideale și să conducă ei lucrările sinodului, iar nu mitropoliții ca capi canonică și naturali ai sinodului. Dară în fine, cui și cum era să se opună clerulă românescă, care până atunci fusese supusă la gónele cele mai fanatice, adesea dejosită și maltratată cu bătăi și cu închisori de către ființele cele mai abiecte, nesuferită a-și înființa scóle naționale și nici chiar pe pruncii preoților a-și trimete la învățături mai înalte? Și apoi cu cine avea să facă acelă cleră? Cu ună *Eugen* și cu ună *Steinville* și încă tocma în epoca pre când ajunsese și Valachia mică sub domnia habsburgică.

În 4 Novembre 1715, adevă în ziua onomastică a Imperatului Carol VI (Carolus Boromeus), generalulă *Steinville*, înconjurat de fruntașii țerei și în prezența membriloră guvernului, a pusă cu pompă mare pétra din fundamentă saă pétra din unghiū, pe care era sculptată acestă chronosticon latinesc :

LVCe saCra CaroLI siMILes ALBa aCCiPlt ortVs.

In soLIDa prIMVs ponltUr arCe LapIs.

Părțile constitutive principale ale cetăței, afară de murii cei cumpliți, sunt șapte bastione, casematte puse cu multă prevedere, șanțuri afunde prin pregiură, mine și galerii, cum și două porți mărețe.

Fundamentele zidului din afară au lărgime de 12 urme și sunt înalte de 33 urme.

De către miédădi, pe laturea din afară a unui bastionă, în anulă 1730, s'aă mai pusă o pétră de marmoră cu această inscripțiune latină:

SVb Deo et IMperante CaroLo seXto LapIs

Iste hono signo optatVs posltVs.

Pe una din monetele commemorative puse în fundamentă s'a înscris :

IVLla nata fVI CaroLVs vIM robVr et aVxIt.

IVLla si Libeat nVnC CaroLina VoCer.

Aşa dar Alba-Iulia a început a se numi, din acei ani înainte, *Alba-Carolina* ungurese Károlyfejérvár, nemţ. Karlsburg, în locu de Weissenburg ca mai înainte; iară poporaţiunea rurală românească îi dice totu *Belgrad* ca în vécurile domniei bulgaro-româneşti. Cetatea întregă, aşa precum o vedemă astă-dîi, s'a terminatú abia în anulú 1738 adecă după 23 de ani de la dărîmarea celei vechi.

Câte monumente şi inscripţiuni va fi adunatú de ex. contele Aristi din ruinele Iuliei, la care se folosise materialulú din vechiulú Apulum, acésta o va fi sciutú numai dînsulú şi cei care l'aú ajutatú în lucrarea sa până la an. 1723, când le-a înaintatú la Viena din ordinulú Impératului, precum atinserămú în partea I a studiului nostru. Noi însă credemú că neasemănatú mai multe aú rămasú înmormîntate pentru tot-d'auna sub zidurile înălţate preste acelea până la terminarea fortificaţiunilorú de astădîi. Numai drumurile Romei şi aquaeductele, ale cărorú urme se mai vedú şi în regiunea acestei cetăţi, nu le-a pututú încărca nimeni nici pe cară nici pe luntri, pentru ca să le scóţă din ţeră. De altmintea se mai conservă şi până în zilele nóstre unú numărú frumosú de anticitaţi romane anume în biblioteca episcopiei romano-catolice din acea cetate trecutá prin atâtea catastrofe în prea lungulú periodú de 1780 de ani numéraţi de la prima descălecure a coloniilorú romane.

Dacă însă din străvechiulú Apulum aú rămasú monumente atâtú de puţine în comparaţiune cu mărimea şi cu lustrulú acelei colonii eminente, ţera în care s'aú ridicatú pe teritoriulú ei una alta cetate, se póte considera desdaunată în cât-va prin alte monumente perpetuate în istoria Transilvaniei şi prin mai multe evenimente care aú fostú decisive pentru existenţa acestei ţeri. Din acelea însemnarămú câte-va mai în sus. S'arú fi pututú numérea îndecitú mai multe petrecute totú în Alba-Iulia numită şi Alba-Carolina; după ce însă cele mai multe dintr'însele stau în legătură strînsă cu istoria ţerei, saú mai exact, ele facú câte o parte esenţială dintr'însa, ca să nu fimú aici prea lungi, presupunemú că doritoriulú de a le

cunósce va consulta istoria specială a țerei, prin urmare mai atin-gemū acilea numai câte-va ca de încheere.

În Alba-Iulia s'a ținutū sub regele Andreiū III în 1291 memo-rabila dietă transilvană, la care aū participatū și Romāniī ca națiune regnicolară, precum sună terminulū juridicū din evulū mediū.

În biserica catedrală catotică din Alba, reparată pe la a. 1444 din prădile câstigate după nimicirea ôstei lui Mezzet Pașa, se află astrucate rămășițele pămîntesci ale marelui eroū, voivodū alū Tran-silvaniei, apoi guvernatorū alū Ungariei *Ioan Corvin* de Hunedóra, lângă elū fiulū sēū iubitū junele Ladislaū, căruī vrăjmașiī îi tăia-seră capulū, apoi Ioan Corvin fiulū regelui Matia cunoscutū și sub nume de Miles Junior. Totū în acea biserică, de a stânga, își află repausulū eternū regina nefericită Isabella și Ioan Sigismund, mai încôce principiī Stef. Bocskai, Gabrielū Bethlen, George Rákoczi, încă și alte persóne istorice ale țerei.

Episcopia catolică, care se înființase în véculū alū 13-lea și se desființase prin reformatiune în alū 16-lea, în a. 1715, adecă din-tr'o dată cu începerea zidirei la noua cetate, s'a restauratū de că-tre împératulū Carol VI, dotată fiindū cu domenii mare, din ale căruī venituri mai toți episcopiī căți aū stătatū până acum, îmbăr-bătași firesce și de curtea imperială, aū înființatū multe institute de cultură, seminariū de clerici, scóle catolice, biblioteci, tipografii, observatoriū astronomicū și altele multe nu numai în reședință, ci și pe la parochii în țeră, pe unde lipsiaū biserici și scóle. De aici a urmatū, că în biserica romano-catolică, ai cărei credincioși pe la 1700 abia erau în tótă țera vr'o cincî-deci de miī, astă-đi numérlū lor ajunge la 300 de miī, adecă cam totū atâția cât sunt și calvinii în Transilvania, cu aceea diferența din punctū de vedere alū națio-nalității, că calvinii sunt toți maghiari, din contră romano-catolici sunt unū amestecū de naționalități, maghiari, mulți germani, ma toți armenii, cehi ș. a.

În a. 1849 cetatea Alba-Iulia, proveđută cu garnisonă puțină, în parte mare compusă din soldați romāni ardeleni și bănățeni, cum și din câte-va companii de germani, a suferitū bombardări din par-

tea insurgenților comandați la început (în Aprilie) de către generalul Bem, iară mai târziu de către colonelul germanu renegat aume Stein, prin care în 23 Iuniu 1849 s'aû aprinsu biserica, turnulu ei, reședința episcopescă, iară locuitorii români, cari aû patru biserici josu în orașu, unde se înțepeniseră insurgenții, aû fostu supuși la cruđimii sêlbaticice, la torturi și omoruri (1).

În Augustu a. c. 1886 Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura română va ține adunarea sa generală a doue-đeci și șesșea în Alba-Iulia, unde mai ținuse una în 1866.

Sunt fôrte puține aceste informațiuni scose din trecutul depărtat alu coloniei Apulum și totu așa puține despre Alba-Iulia numită mai târziu Alba-Carolina; îmi permitu însă a observa, că eu nu avuiu de scopu a împărtăși unele ca acestea pentru istoricii consumați cari n'aû nici o trebuință că să le afle de la mine, ci eu am și astă-dată înaintea ochiloru mei spirituali mai vîrtosu pe acea generațiune jună, care, silită de împrejurări, ascultă istoria țerei sale în scôle străine, dela profesori în multe privințe preocupați.

Ianuarie 1886.

(1) Despre evenimentele bellice de la Alba-Iulia petrecute în a. 1849 a se vedé «Romanen der oesterreichischen Monarchie», Wien 1850, cum și câte-va documente și raporturi publicate în «Observatoriulu» din Sibiuu 1884, aume raportulu lui Ioan Axente și alu lui Simon Balint, apoi unu memoriu alu preotulu Thalson, în «Transilvania» din 1885.